Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 81
FILOLOGIYA

TIL SHAXSIYATI VA MUALLIF KONSEPTIDA NUTQIY AKTLARNING AHAMIYATI

S Akramova*
BDPI dotsenti (PhD)
✉ suraeww1984@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda til shaxsiyati, muallif konsepti va nutqiy aktlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar lingvopragmatik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Til shaxsiyatining kommunikativ faoliyatda namoyon bo'lishi, muallif konseptining badiiy matnda ifodalanish usullari hamda nutqiy aktlarning muallif niyatini yuzaga chiqarishdagi o'rni yoritiladi. Tadqiqotning amaliy qismida Jamol Kamolning Anvarmirzo hikoyatlari turkumiga kiruvchi "Toshkent metrosi qurilishi hikoyati" she'ri misolida baholovchi, ekspressiv va direktiv nutqiy aktlarning muallif konseptini shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari nutqiy aktlar badiiy matn pragmatikasida muallifning kommunikativ maqsadi, individual uslubi va til shaxsiyatini namoyon etuvchi muhim vosita ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar

til shaxsiyati, muallif konsepti, nutqiy akt, lingvopragmatika, pragmatika, kommunikativ niyat, illokutiv akt, badiiy matn, Jamol Kamol, she'riy nutq.

DOI: 10.5281/zenodo.21743666

Kirish.

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik paradigma tilni inson omili bilan uzviy bog'liq holda o'rganishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan til shaxsiyati, muallif konsepti va nutqiy aktlar masalalari lingvopragmatikaning dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Til shaxsiyati insonning lisoniy bilimlari, kommunikativ tajribasi, dunyoqarashi hamda milliy-madaniy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan murakkab hodisa bo'lsa, muallif konsepti badiiy matnda ijodkorning individual tafakkuri, estetik qarashlari va voqelikka munosabatining til vositalari orqali namoyon bo'lishidir.

Badiiy matnda muallifning kommunikativ maqsadi, baholovchi munosabati hamda o'quvchiga ko'rsatmoqchi bo'lgan ta'siri, avvalo, nutqiy aktlar vositasida ro'yobga chiqadi. Nutqiy aktlar nafaqat axborot uzatish, balki ishontirish, baholash, undash, e'tirof etish, murojaat qilish kabi pragmatik vazifalarni ham bajaradi. Shu jihatdan ularni til shaxsiyati va muallif konseptini tadqiq etishda muhim lingvistik birlik sifatida baholash mumkin.

O'zbek tilshunosligida til shaxsiyati, badiiy matn pragmatikasi hamda muallif konsepti masalalari bo'yicha muayyan tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ushbu hodisalarning nutqiy aktlar bilan uzviy aloqadorligi she'riy matn misolida kompleks tarzda yetarli darajada yoritilmagan. Shu bois mazkur tadqiqotda lingvopragmatik yondashuv asosida nutqiy aktlarning muallif konseptini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Til shaxsiyati zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik yo'nalishida markaziy tushunchalardan biri bo'lib, u shaxsning lisoniy salohiyati, kommunikativ tajribasi hamda individual dunyoqarashining til vositalari orqali namoyon bo'lishini ifodalaydi. Badiiy matnda esa til shaxsiyati muallif konsepti bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Muallif konsepti ijodkorning voqelikka munosabati, estetik ideallari va qadriyatlar tizimining matnda mujassamlashgan ko'rinishi bo'lib, u til birliklarining tanlanishi, uslubiy vositalarning

qo‘llanishi hamda nutqiy aktlar orqali yuzaga chiqadi.

Lingvopragmatik nuqtai nazardan nutqiy akt faqat axborot uzatish vositasi emas, balki muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi pragmatik birlik hisoblanadi. Nutq jarayonida so‘zlovchi voqelikni tasvirlash, baholash, murojaat qilish, ishontirish yoki muayyan harakatga undash kabi turli kommunikativ vazifalarni bajaradi. Shuning uchun badiiy matnda har bir nutqiy akt muallifning ichki pozitsiyasi va individual uslubini ochishga xizmat qiladi.

Jamol Kamolning *Anvarmirzo hikoyatlari* turkumidagi ”Toshkent metrosi qurilishi hikoyati” she’ri ana shunday lingvopragmatik xususiyatlarni o‘zida mujassam etgan asarlardan biridir. She’rda tarixiy voqelik badiiy talqin qilinar ekan, muallif til shaxsiyati, avvalo, baholovchi va ekspressiv nutqiy aktlar orqali namoyon bo‘ladi. Asarda ”Beqiyosdir unda ikki Rashidovning hissasi...” misrasi voqelikni oddiy bayon qilish bilangina cheklanmay, muallifning tarixiy shaxslarga nisbatan yuksak bahosini ham ifodalaydi. Mazkur jumlada representativ nutqiy akt bilan bir qatorda baholovchi pragmatik mazmun ham kuchli seziladi. Natijada o‘quvchi ongida tarixiy shaxslarning faoliyati muallif nuqtai nazari orqali talqin etiladi.

Keyingi misralarda ”...tinib-tinchimadi...” mazmuni orqali mehnatsevarlik va fidoyilik tasvirlanadi. Ushbu ifoda ekspressiv nutqiy akt sifatida nafaqat voqeani tasvirlaydi, balki muallifning e’tirof va hurmat tuyg‘usini ham yuzaga chiqaradi. Bunda baholash yashirin emas, balki badiiy obraz vositasida o‘quvchiga ta'sir etuvchi pragmatik mazmun kasb etadi.

She’rning “joiz edi...” mazmunidagi murojaati esa direktiv nutqiy aktning yorqin namunasi sifatida e’tiborni tortadi. Muallif bu o‘rinda buyruq bermaydi, ammo o‘quvchini muayyan xulosaga yetaklaydi, tarixiy xizmatni e’tirof etish zarurligini muloyim tarzda ilgari suradi. Demak, direktivlik bevosita emas, balki tavsiya va axloqiy da'vat shaklida ifodalanadi. Aynan shu holat muallif konseptining asosiy pragmatik belgilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, she’riy matnda representativ, ekspressiv va direktiv nutqiy aktlarning o‘zaro uyg‘unligi muallif konseptini shakllantirishga xizmat qiladi. Til shaxsiyati esa tarixiy voqelikni badiiy baholash, milliy xotirani tiklash va o‘quvchining estetik tafakkuriga ta'sir ko‘rsatish orqali namoyon bo‘ladi. Nutqiy aktlarning izchil qo‘llanilishi Jamol Kamol individual uslubining muhim pragmatik xususiyatlaridan biri ekanligi kuzatiladi.

Tahlil qilinayotgan she’riy matnda muallif konsepti faqat tarixiy voqelikni tasvirlash bilan cheklanmay, kitobxonning ijtimoiy va ma'naviy ongiga ta'sir ko‘rsatishga yo‘naltirilgan pragmatik maqsadni ham o‘zida mujassam etadi. Muallif Toshkent metrosi qurilishi tarixini yoritish jarayonida tarixiy shaxslarning xizmatini e’tirof etish orqali milliy xotirani mustahkamlash g‘oyasini ilgari suradi. Bu esa matnda nutqiy aktlarning faqat kommunikativ emas, balki aksiologik vazifa ham bajarishini ko‘rsatadi. She’rda qo‘llangan baholovchi birliklar muallif til shaxsiyatining muhim belgilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, “beqiyos” leksemasi tarixiy voqelikka oddiy tavsif bermaydi, balki muallifning shaxsiy munosabati va estetik bahosini ifodalaydi. Bunday baholovchi nutqiy akt o‘quvchini ham muallif pozitsiyasini qabul qilishga undaydi. Natijada matnda illokutiv maqsad bilan perlokutiv ta'sir o‘zaro uyg‘unlashadi. Muallif “joiz edi...” mazmunidagi murojaat orqali bevosita buyruq bermaydi, aksincha, ijtimoiy xotira va tarixiy adolat masalasiga kitobxon e’tiborini qaratadi. Ushbu nutqiy akt tavsiya, da’vat va axloqiy mas'uliyatni uyg‘unlashtirgan pragmatik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur holat badiiy matnning ta'sirchanligini oshirib, muallif konseptining mazmuniy markazini tashkil etadi. Shuningdek, she’rda tarixiy shaxslarning nomini takror qo‘llash ham pragmatik yuklamaga ega. Antroponimlarning takrorlanishi nafaqat referensial vazifani bajaradi, balki e’tirof va hurmat ma'nosini kuchaytiruvchi ekspressiv nutqiy akt sifatida ham xizmat qiladi. Bu usul muallifning individual uslubiga xos bo‘lib, til shaxsiyatining milliy qadriyatlar va tarixiy xotiraga sodiqligini namoyon etadi. Demak, Jamol Kamolning mazkur she’riy matnida nutqiy aktlar muallif konseptining asosiy pragmatik tayanchi sifatida namoyon bo‘ladi. Representativ nutqiy aktlar tarixiy voqelikni bayon etsa, ekspressiv nutqiy aktlar muallifning hissiy munosabatini, direktiv nutqiy aktlar esa kitobxonni muayyan ijtimoiy-estetik xulosaga yo‘naltirish vazifasini bajaradi. Aynan ushbu uyg‘unlik ijodkor til shaxsiyatining o‘ziga xosligini belgilab, badiiy matnning pragmatik ta'sir kuchini ta'minlaydi.

Xulosa.

Til shaxsiyati va muallif konsepti badiiy matnning mazmuniy-pragmatik yaxlitligini ta'minlovchi muhim omillardan hisoblanadi. Ularning ifodalanishida nutqiy aktlar alohida o‘rin tutib, muallifning kommunikativ niyati, estetik qarashlari hamda voqelikka munosabatini o‘quvchiga yetkazishda asosiy vosita vazifasini bajaradi.

Jamol Kamolning *Anvarmirzo hikoyatlari* turkumiga kiruvchi “Toshkent metrosi qurilishi hikoyati” she’ri tahlili shuni ko‘rsatdiki, she’riy matnda representativ, ekspressiv va direktiv nutqiy aktlar o‘zaro uyg‘un holda qo‘llanilgan. Mazkur nutqiy aktlar tarixiy voqelikni badiiy talqin qilish bilan birga, muallifning baholovchi munosabatini ham yaqqol ifodalaydi. Natijada kitobxon ongida tarixiy shaxslar faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabat shakllanib, milliy xotira va tarixiy qadriyatlarga hurmat tuyg‘usi kuchayadi.

Demak, nutqiy aktlar badiiy matnning pragmatik mazmunini yuzaga chiqaruvchi, til shaxsiyati va muallif konseptini shakllantiruvchi muhim lingvistik vositalardan biridir. Ularni lingvopragmatik nuqtai nazardan tadqiq etish o‘zbek badiiy matni pragmatikasini, muallif individual uslubini hamda zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik masalalarini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jamol Kamol. Saylanma. Anvarmirzo hikoyatlari. V qism. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – 320 b.
2. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.
3. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: Fan, 2008. – 286 b.
5. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. III jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
6. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarida. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2012.
7. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent, 2013.